

A LÉLEK DARWINISTÁI • ELŐSZÓ

Pléh Csaba

az MTA levelező tagja, e. tanár, BME és SzTE, pleh@itm.bme.hu

„Ha mindannyian darwinisták vagyunk, mi ez az egész felhajtás?”

Symonsnak (1987) ezt az evolúció viselkedéses alkalmazására született nevezetes mondását a lélektanra is alkalmazhatjuk. Tematikus számunk a mai evolúciós pszichológia kérdéskörét s hazai eredményeit körbejárva mutatja be, milyen sokféleképpen lehetünk darwinisták. Az utóbbi másfél évtizedben jelszerűen erőre kapott evolúciós pszichológia, mint Nemes és Molnár valamint Bereczkei írásai s világosan elemzik, két értelmezést enged meg. Az egyik a Buss valamint Cosmides és Tooby ma már magyarul is olvasható (in Pléh, Csányi és Bereczkei, 2001), programadó írásaiban megfogalmazódott sajátos iskola szemlélete. Ez az evolúciós pszichológiai iskola (EP) abban az értelemben partikuláris, hogy egy sajátos Darwin-olvasat és a mai, számítási, gépies illetve algoritmikus felfogás házasága. Pars pro toto módon úgy lép fel, mintha az egyetlen lehetséges darwinianus pszichológia lenne. A másik értelmezés viszont magának a darwini üzenetnek az előtérbe állítása, „bármilyen” olvasatban, a pszichológia bármely területén. Ez mind történetileg, mind keresztmetszetileg nagyvonalúbb szemlélet. Folyamatosságot teremt a pszichológiában már sokszor megfogalmazott darwinista nézetek, például a XIX. század végének funkcionalizmusa, a közel másfél százados hagyományú összehasonlító lélektan és korunk evolúciós felfogása között. Az eltérés az évtizedekkel ezelőttihez képest nem a kérdésekben van (már 120 éve is kérdeztük, hogy gondolkodnak-e az állatok),

hanem a nagyobb adatbázisban s a finomabb módszerekben. A tágabban vett evolúciós szemlélet pszichológiai újrafogalmazásainak sokat használt az ember belső világának pontosabb megértése a kognitív pszichológia révén (jobban tudjuk, mit is kell magyaráznunk), a humán etológia részletes kibontakozása (Csányi, 1999), de a szociobiológiával kapcsolatos viták is, mint erre válogatásunk több dolgozata is rámutat. A különbségek szociobiológia és evolúciós pszichológia között nem olyan triviálisak, mint néha éreztetik. Az új szemlélet a belső világ (a pszichológiai proximális szint, Bereczkei) beemelését jelenti, s a kísérleti pszichológia eljárásainak s eredményeinek komolyan vételét, ami a pszichológusok számára, talán megengedhető hiúságból, igencsak fontos.

Az evolúciós szemlélet tekintetében a magyar pszichológiának nagy elméleti és kísérletező hagyománya van. Harkai Schiller Pál (1940) a harmincas-negyvenes években az evolúciós viták egyik központi kérdése, az állati viselkedés „teleológiája” és az emberi célirányultság megfeleléseit kereste, aminek kerülőutas kísérleteiben alkalmazását is nyújtotta (I. Marton, 1994 elemzését). Kardos Lajos (1988) pedig a rágcsálók tájékozódása, életmódja és emlékezeti rendszereinek kapcsolatát tárta fel három évtizedes kísérletezéssel. Marton L. Magda (1970, 2000) a főemlősök testvázlatának az Én-fejlődés alakulásában betöltött szerepéről alakított ki kísérletileg megalapozott, s máig releváns koncepciót.

Szerzőink egy része – Nemes és Molnár, Bereczkei – tulajdonképpen ezt a folytonos-

ság-igényt feszegeti, mikor szemben az EP parokializmusával, valójában összehasonlító lélektanra alakítaná az evolúciós pszichológiát. Az EP-nek azonban nem hiányossága az emberközpontúság, nem szűklátókörűségből foglalkozik kikutatva az emberrel. Inkább azért, mert a humán pszichológia kérdéseire keresi a választ (miért vagyunk féltékenyek, hogyan látunk színeket, miért van annyiféle nyelv, mi a temperamentum szerepe stb.). Kovács Ilona az észlelés és az állati emlékezet közötti szerveződési homológiákra rámutatva ezt a hagyományt követi. A kétféle élmény, illetve az egy helyre két tárgy lokalizálásnak lehetetlen helyzeteit kerülne az emlős idegrendszer. Ez a hasonlóság a folytonosságot is mutatja a hagyományos összehasonlító kérdésfeltevés és a mai evolúciós pszichológiai kutatások között.

A pszichológia több központi elméleti kérdése új megvilágításban kerül előtérbe az evolúciós pszichológiáról itt bemutatott tanulmányokban. Nézzünk meg néhányat!

A lélek építménye. Az EP, mint Nemes és Molnár, valamint Kampis igen kritikusan rámutatnak, a lelki berendezés „svájci bicska” modelljéből indul ki. Radikálisnak moduláris felfogás ez, amely az emberi elmét számtalan, egymástól függetlenül keletkezett s független működésű adaptáció összességeként képzelel el. Konceptuális és kísérleti alapon is számos kritika éri ezt a felfogást. Még a modern modularitás koncepció kialakítója, Fodor (2000) is azt hangsúlyozza új könyvében, hogy meg kell tartanunk a specializált és az általános célú megoldó rendszerek kettősségét. Az ER radikális moduláris felfogása azonban túl könnyű préda. Nem szabad felednünk, hogy miközben fogalmilag és fejlődésfelfogásként is sok hibája van (l. erről Karmiloff-Smith, 1996), ugyanakkor a kutatás szociológiáját tekintve éppen a moduláris felfogás bizonyul húsz éve termékenynek. Ennek a lelket felszabdalo, a meg-

ismerési eszközöket veszesülettnek tekintő felfogásnak köszönhetjük mindazt, amit például a csecsemő okosságáról vagy a nyelvi megértés folyamatáról tudunk. A kísérleti kritikusok azért lépnek pályára a plaszticitást és a rendszerek közti áthallást hirdelve (pl. Elman és mások, 1996), mert valaki már megfogalmazta és empirikusan alátámasztotta az együgyű moduláris felfogást. A nehezen tartható radikális koncepció termékeny intellektuális iránytűnek bizonyult.

A társas mozzanatok kikutatva jelentőségük az emberi gondolkodás sajátos architektúrájának keresésében. Nicholas Humphrey (1976) nevezetes dolgozata óta a biológiai ihletésű pszichológiában is előtérben áll, hogy a főemlősök, és különösen az ember értelme elsődlegesen szociális nyomásokra kialakult rendszer, s az intellektus eredendő funkciója a társas életben való eligazodás is, mind pozitívan, beleélések s hasonló funkciók keretében, mind negatívan, manipuláció révén. Egyenesen „természetes pszichológusokról” beszélnek ezek a kutatók az emberszabásúak kapcsán (Humphrey, 1980), sőt, e tudósok szerint mások szándékainak és gondolatainak értelmezése lenne a humán kultúrát lehetővé tevő tanulás és a nyelv alapja is (Tomasello, 1999). A mai evolúciós pszichológia ezt az etológiai gondolatmenetet viszi tovább, akárcsak a kognitív pszichológia (Pléh, 1996). Nemes és Molnár egyenesen azt emelik ki, hogy a szocialitás lehet az a terület, ahol az evolúciós és az idegtudományi szemlélet is egymásra talál.

Az EP hívei a moduláris koncepció keretében elemzik, vajon mikortól van az embergyereknek „tudatelmélete”, sajátos nézetrendszere a filozófusok „másik elméjéről”. Menyiben tekinthető ez valóban moduláris, önmagába zárt rendszernek, amelynek önfejlődése van? Az evolúciós táboron belül is több felfogás létezik itt. A korai, csecsemőkori „tudatelméleteknél” a tudományos elméletekre emlékeztető „elmélet” státuszá-

tól a beleélési és utánzási felfogásokig húzódik a skála (Kiss, 1996; Aszalós és Györi, 1998; Darab, 1998). Csibra és Gergely írása jól mutatja, milyen termékeny iránytű a moduláris koncepció. Nevezetes kísérleteik az „okos csecsemő” kutatási irányba illeszkednek, s jól mutatják azt is, milyen mértékig tud a kognitív kutatásban a kísérletezők ihletőjévé válni egy elvontnak tűnő filozófiai elmélet. Eleinte azt mutatták ki, hogy a csecsemő képes felvenni azt a szándék tulajdonítót, intencionális hozzáállást, melyet Dennett (1998a) állított előtérbe. Újabb munkájuk szerint azonban ezt megelőzi egy tisztán teleológiai „koncepció”, már a fél év körüli gyermeknél. Csibra és Gergely megmutatják azt is, milyen további lépéseken keresztül jut el a gyermek a teljes, gondolatokat és szándékokat másokba vetítő tudatelméletig. Györi munkája a gyakorlati lélektan felé visz tovább: korunk egyik legtöbbet kutatott fejlődési zavara, az autizmus a tudatelméleti értelmezések közvetlen alkalmazására ad lehetőséget (Baron-Cohen és Bolton, 2000). Vajon jellemezhető-e egyszerűen „elmevak-sággal” az autista? Ez a moduláris elméletalkotó számára a naív pszichológiai, gondolatolvasó modul külön adaptációként való értelmezését támasztaná alá. Vagy pedig a különös zavar éppenséggel a gondolatok egymáshoz kapcsolódásának, az általános végrehajtott működésnek a zavara? Györi tanulmánya jó példa arra, hogy a gondolati építmény egészére vonatkozó elméleteink a fejlődési zavarok értelmezésének nagyon is gyakorlati kérdéseiben is irányítónak válnak. Péley a kötődési folyamatokat elemezve azt mutatja meg, hogy az evolúciós értelmezés az igen „kemény” biológiai és a „lágyabb” élettörténeti mozzanatokat egy-egyben képes látni az egyéni különbségek és a patológia magyarázatában. Szathmáry a nyelvet megalapozó idegrendszert elemezve azt is megmutatja, hogy az evolúciós gondolkodás új meglátásokat ered-

ményezhet számos patológiás folyamat megértésében.

Test-lélek viszony és evolucionizmus. A „mai lélektan”, ha jogunk van ilyen általánosító kifejezést még egyáltalán használni, az arisztotelészi, s viselkedési terminológiában 1949-ben Ryle (magyarul 1999) által újrafogalmazott funkcionalizmus örököseként dolgozik. A lélek az anyag formája, azaz a lelki jelenség nem külön emelet az idegrendszer működése felett. Mindig egy anyagi rendszer valósítja meg, nem azonos azonban az anyagi rendszerrel. A hatvanas évek végétől ez a program kognitív változataiban igen sikeresnek bizonyult. Miközben egy értékes filozófiai hagyományt újított fel, tudomány-szociológiai értelemben visszaadta a hitet a belső lelki világ folyamatainak autonóm tanulmányozásában. Mint Nemes és Molnár, Bereczkei valamint Kampis világosan vázolják, mára ez a program kifulladt. Az idegtudományok fejlődése s az evolúciós gondolkodás újra előtérbe helyezik a lelki szerveződés, az anyagi megvalósítók és a rendszer története közötti viszony vizsgálatát. A sterilizált funkcionalizmus erényeit megtartva tágabban kell elhelyeznünk a lelki világot a biológia proximális és disztális oksági magyarázatainak rendszerében. Eközben klasszikus kérdések (pl. a pszichológia oksági modelljei) fogalmazódnak meg új módon. Mint több dolgozat rámutat, ebből a szempontból tér el az evolúciós pszichológia a szociobiológiától: ismét valóságosnak értelmezi a pszichológiai proximális tényezőket. Az újrafogalmazás „hangulati lényege” kettős. Egyrészt, mint Nemes és Molnár valamint Péley is kiemelik, az adaptív eljárások egyéni élet során való beállítása, vagyis a „tapasztalat” is előtérbe kerül, szemben az egyszerű genetikai determinizmussal, másrészt a neurobiológiai és az evolúciós értelmezések között összhangot keres az új irányzat. Kampis eredeti javaslata – melyben a test modellként

szolgálna a megismerési rendszerekhez, valamint a testi fenomenológia és az evolúciós gondolat összekapcsolásához – jól mutatja, hogy valódi fogalmi újításokat is hoz az új evolúciós szemlélet. Szathmáry pedig a nyelv keletkezéséről szólva mutatja meg, hogy a sajátosan humán rendszerek új, dinamikusabb („amőbaszerű”) lokalizációs elveket is kibontakoztathattak, szemben a laposan moduláris felfogással. Ugyanakkor ő emeli ki legvilágosabban a társas rendszerek és az agyfejlődés közötti koevolúciós folyamatok megértésének fontosságát is.

Az ultraadaptációs felfogások kérdése. Az EP az íráskor bizonyossága szerint is újra előtérbe állítja a magyarázati módok kérdését a pszichológiában. A történetiség ismét viszszerül méltó helyére. Ez egyben ihletés az egyedfejlődési kutatásokra is, mint Péley Bernadette mutatja. Izgalmas kérdés, s ennek tisztázásában nagy szerepe lehet a narratív elméleteknek, hogy milyen a viszony az EP által előtérbe állított őstörténet és a történelem között. Vannak már avantgárd törekvések ennek spekulatív összekapcsolására. Ilyen Donald (2001) felfogása, amely az EP „jégkorszaki szakjaitól” az írás kialakulásáig ívelő történetben emeli ki a gondolati megjelenítés és közlési módokat jelentőségét az emberi gondolati építkezésben.

Ennek a magyarázatkeresésnek egyik kulcskérdése, hogy vajon minden gondolati, élményi és érzésszerű sajátosságunk specifikus adaptációk eredménye-e. Az EP ezt hirdeti. Kéz a kézben halad benne a moduláris koncepció és a szelekciós elv: azért vagyunk olyanok, amilyenek, mert erre szelektálódtunk. Több szempontból éri kritika ezt a Dennett (1998b) által is megjelenített felfogást, s a lélektani magyarázat szélesebb evolúciós országútján több alternatív koncepció is megjelent. A kritika kiindulópontja az általános haszonelv. Ahogy Fodor (2000, 211. o.) fogalmaz: „A pszichológiai darwinizmus saját-

os összeesküvési elmélet; a viselkedést egy olyan érdekellemmel magyarázza, melyet a viselkedés ágense nem ismer el. Ebből az egyik kiút az evolúciós melléktermékek (exaptációk) lehetőségének kiemelése. A sajátosan emberi, s éppen a kultúrához vezető vonások egy szerveződési folyamat melléktermékei, vagy valamilyen másra irányuló szelekció melléktermékei lennének. A Nemes és Molnár által is emlegetett panglosszi paradigmából a másik kiút a szelekciós szintek előtérbe állítása, például a csoportszelekció feltételezésével, ami sajátos affinitásban jelenik meg a társasság kitüntetett szerepével. Végül ide tartozik a kultúra és szelekció viszonya is: hogyan hat vissza a kultúra megjelenése a hagyományos (szomatikus) szelekciós folyamatokra? – hangzott a hagyományos kérdés. Ma ez kiegészül azzal, hogy milyen szerepe volt a szelekciónak abban, hogy a kulturális mintázatok egyáltalán létrejöttek.

A különbségek eredete és jelentősége. Minden pszichológiai elmélet kulcskérdése, hogy hogyan talál helyet az egyetemes mechanizmusok keresése közben a változatosságnak. A variációt feltételező darwini szelekciós modell megfelelő elméleti szintre emeli a különbségek kérdését. A pszichológusok számára ez ma két mozzanatban jelenik meg.

1. Az egyéni különbségek *eredete és természete*. Győri egy különleges populációnál mutatja meg ennek egyik evolúciós pszichológiai modelljét: a radikális eltérések moduláris értelmezést kapnak. Éppen a szélsőséges emberi változatok szólnak a független adaptációk mellett. Péley viszont azt elemzi, hogy az adaptációk szerveződése finom beállításokat is megkíván. Mindenképpen készítenek életelbeszéléseket (ez lenne az adaptáció), ennek tartalma s ezzel sors-befolyásoló ereje azonban az élet kontingens tényeinek függvénye. Vannak tehát

kemény és lágy evolúciós modellek a variabilitásról.

2. *Kulturális variabilitás.* A modern antropológia kezdeteitől velünk él a gond, hogy ha mentális adaptációk vannak, akkor hogyan is értelmezzük a kulturális sokféleséget. A társadalomtudományoknak a mai EP (pl. Pinker, 2001) által kritizált megoldása szerint épp e sokrétűség mutatná, hogy az evolúcióval nincsen mit magyarázni a kultúra világában. Válogatásunkban Hernádi és Péley is rámutat azonban arra, hogy ma már nem vagyunk annyira biztosak ebben. A kultúra saját választási rendszereinket befolyásolva új mozgástereket alakít ki, éppen azt a beállí-

tási teret adja meg, amely már a klasszikus etológia szerint is oly fontos a fajspecifikus viselkedésformák alakulásában. Másrészt az evolúció nem a kultúra ellentétéként, hanem mint a kultúraalkotás feltétele jelenik meg. A kultúra teremtett dolog, de a teremtés képessége evolúciós forrású (Tomasello, 1999).

A kötet igyekszik a teljes hazai evolúciós pszichológiai közösséget megszólaltatni. A vendégszerkesztő s a szerzők munkáját is segítette, hogy 2001 őszén többen (Kovács Ilona, Szathmáry Eörs és Pléh Csaba) a Collegium Budapestben dolgozhattunk egy Jean-Pierre Changeux és Szathmáry Eörs vezette *Az evolúció és az agy* témacsoportban.

